

La devoció de Santa Teresa de Jesús a la Moreneta

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 21-06-2021

L'aparició d'un quadre anònim del segle XVIII on es pot veure Santa Teresa de Jesús agenollada devotament al costat de la Moreneta porta En Jordi Bilbeny a interpretar que som davant d'una nova evidència de Teresa de Cardona, que va tenir, tant ella com la seva família, uns vincles fortíssims amb Montserrat.

Fullejant el llibre de la doctora en Història de l'Art Cristina Sanjust i Latorre *L'Obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI*[1], veig que hi parla de l'abadiat de Teresa de Cardona, que es va escaure del 1521, després d'un període intens de bel·ligerància interna[2], fins al 1562, any de la seva mort[3]. Segons l'autora, «l'abadiat de sor Teresa de Cardona marca un gir després de tants conflictes», car «acabà de posar el monestir en ordre; per això no ha d'estranyar que encarregués l'elaboració de diversos llibres de cor i un nou codi de la Regla del monestir, a més de múltiples intervencions en l'edifici encaminades a la millora de la vida i confort de les monges»[4]. I, tot seguit, precisa: «Durant l'abadiat de sor Teresa de Cardona tampoc no cessen les sortides de monges del monestir. Els llibres de comptes, en alguna ocasió, recullen despeses curioses sobre alguna d'aquestes sortides»[5], on en veiem alguna a Montserrat[6]. Com era de suposar, i «a més a més, també s'establí una intensa relació amb el monestir de Montserrat, signant-se cartes de germandat»[7]. Sembla que el vincle entre el cenobi benedictí i el convent de clarisses va ser tan fort, que, entre uns i altres, «pacten que, per cada monjo o ermità que morís a Montserrat, el monestir de Pedralbes celebraria missa solemne en sufragi de la seva ànima, com també cada una de les monges coristes resaria un ofici de difunts i de les llegendes cent Pare Nostre[s] i Ave Maria[s]»[8]. Així mateix, «també Pedralbes convidava Montserrat a participar en les seves activitats espirituals. Ambdós monestirs es comprometien a guardar còpia d'aquestes cartes en els seus respectius arxius. D'aquesta bona entesa derivava segurament el fet que en el monestir de Montserrat es confeccionessin diversos llibres il·luminats per fra Perpinyà per al monestir de Pedralbes»[9].

Efectivament, de conformitat amb Sor Eulària Anzizu, «de 1521 a 1529 s'escrigueren nou llibres, vuit pel chor i una Santa Regla, tots de pergamí ab caplletres i orles en miniatura, fetes per Mestre Gonçal; tres d'ells forent fets en

Montserrat per Fra Pere de Perpinyà»[10]. És a dir, que durant els primers anys del seu abadiat Teresa de Cardona no va deixar d'encomanar llibres a Montserrat per a l'ús de la litúrgia de les monges de Pedralbes.

Els llibres del monestir de Pedralbes, després que les monges, durant la Guerra Franquista, abandonessin el monestir pel juliol del 1936[11], van ser dipositats a la Biblioteca de Catalunya. Entre ells hi havia 10 cantorals, que han estat estudiats per En Pere Bohigas.

Així, sabem, mercès al seu estudi, que els Cantorals núms. 4, 7, 13, 16 i 17, enregistrats respectivament amb els topogràfics 2804, 2717, 2792, 2791 i 2788 per la Biblioteca de Catalunya, i un Himnari sense número, però amb el topogràfic 2817, contenen al primer foli l'escut d'armes de l'abadessa Cardona[12], bo i que En Bohigas no ho especifiqui a les seves ressenyes. Amb tot, fent referència als escuts que ha descrit, més endavant indica: «En un i altres escuts es veuen els mateixos mobles, bé que amb variants quant a llur disposició i nombre. Per tal motiu creiem que fonamentalment tots sis cantorals es poden considerar encomanats per la mateixa persona. La presència dels cards en aquests escuts ens indica prou que aquesta persona fou l'abadessa Teresa de Cardona, elegida el 16 de setembre del 1521»[13].

A més a més, al Cantoral núm. 16, en un full preliminar, s'hi ha preservat una nota del copista, fra Pere de Perpinyà, que, exactament, diu: «Aquesta primera part del responser sanctoral ha escrita fra Pere de perpinya, monjo de monserrat, en lo monestir de la Verge Maria de montserrat, de licentia del molt R. pare fra Pere de burgos, Abbad de dit Monestir per amor de deu y de la verge Maria y de sant francesch y de sancta clara y a supplicatio de la molt illustra y Rma. senyora y mare Dona theresa de Cardona, Abbadessa de aquesta sancta Casa de pedralbes y de la Rda. mare vicaria y de totes les altres venerables Religioses, molt devotes y amades filles sues espirituals»[14].

No sembla gens estranya aquesta relació tan íntima entre Montserrat i l'abadessa Teresa de Cardona, ja que, durant el regnat de Carles I, també «el duc de Cardona regalà [a Montserrat] dues brandoneres d'argent i dos àngels del mateix preciós metall, de sis pams d'alt, i perquè perpetualment cremessin quatre ciris de dia i nit a les brandoneres atorgà al Monestir una renda de 12.496 rals»[15].

La família Cardona havia tingut sempre una especial devoció per la Moreneta i un vincle fondíssim amb el Monestir. Tal com ens ho relata En Joan Martí, «seria un mai acabar referir les visites que feren a Montserrat l'Emperadriu Maria i la seva filla Margarida, els Felips, Carles i Ferrans, monarques espanyols, que tots sense excepció visitaren aquesta santa casa, els reis d'Hongria, Portugal i altres nacions, i una multitud de nobles de tota mena, entre els quals ocupa un lloc distingit l'antiquíssima família dels Cardona»[16]. Ja al 1108 la Casa de Cardona, propietària de les mines de sal d'aquesta ciutat, va fer donació de 125 fanegues de sal al monestir de Montserrat[17]. Per això, l'autor anònim del Compendio Historial de Nuestra Señora de Monserrate ens especifica que «a aquesta més que il·lustre Casa [de Cardona] deu aquest Santuari des de l'any 1108 l'abastiment quantió de tota la sal que anyalment gasta el Monestir»[18]. I encara: «Al 1225 es trobava per benefactor d'aquest Santuari En Berenguer de Cardona, senyor del castell d'Esparreguera, que donà el delme de l'heretat al Mas Tobella [al terme de Vacarisses] per al servei i llum de la Mare de Déu»[19]. Uns anys més tard, «al 1233, Guillem Folc, vescomte de Cardona, hi donà algunes masies del terme d'Esparreguera»[20], i l'any següent de 1234, el seu germà Ramon unes altres, amb tots els seus drets i pertinences, a fi que «de dia i nit cremi una làmpada d'argent davant de l'altar de Santa Maria»[21]. Segons En Francesc Xavier Altés, «crida particularment l'atenció la llàntia de plata oferta l'any 1234 per Ramon Folc de Cardona, perquè possiblement sigui la primera de les nombroses i populars llànties de plata montserratines que embadaliran els pelegrins i visitants dels segles venidors»[22]. Les donacions de béns i masos de la família Cardona al monestir no s'aturen al llarg d'aquest segle XIII i així veiem que, al 1248, Sibil·la de Cardona hi dóna el Mas Verdagat del terme de Sant Quintí[23]; al 1249 el vescomte Guillem hi dóna el Mas Incosa i el Mas Satorra del terme de Jorba[24]; al 1264, En Ramon de Cardona hi dóna una casa que havia comprat a Esparreguera i, al 1267, En Berenguer de Cardona hi dóna el Mas de Janer[25]. I no hauríem d'oblidar que la reina Joan Enríquez, lloctinent general de Catalunya durant la Guerra Civil que assolà el país del 1462 al 1472, i, alhora cunyada d'En Ramon de Cardona, pare de la futura abadessa Teresa de Cardona, «demanà a Roma la reforma de l'observança regular del monestir de Montserrat»[26]. Així mateix, sabem que a començament del segle XVI, entre 1516 i 1519, Isabel de Cardona havia regalat una làmpada per a la volta del presbiteri[27]. És versemblant que aquest llum acompanyés el fastuós sepulcre de marbre de l'almirall Bernat de Vilamarí, que, segons conjectura En Joan Yeguas[28], seria portat a Montserrat, entre 1517 i 1518, i que ella mateixa i la seva filla Isabel van comissionar[29].

Al 1557 Isabel de Vilamarí i de Cardona va trametre a Montserrat «riques presentalles», segons postula el Pare Albareda[30]. En Yeguas, ens detalla que va morir al 1559, en el moment de tornar a Nàpols. I tot seguit objectiva que, «tot i que fou enterrada a Madrid, el mateix 1559 es fundà una missa per a la seva ànima a l'abadia de Montserrat»[31]. L'afirmació és tan rara com incoherent, perquè, si Isabel va ser enterrada a Madrid, per què havia de demanar que es fundés una missa per a la seva ànima a Montserrat? No serem davant d'un altre cas d'adulteració textual? El dubte

s'esvaeix de cop si fem cas a En Feliu de la Penya, que ens assegura que l'almirall Bernat de Vilamarí «és enterrat a Montserrat, amb la seva muller Dona Isabel de Cardona i la seva filla, la Princesa de Salerno»[32]. O si tenim també en compte El Llibre de la Història i Miracles fets a Invocació de nostra Senyora de Montserrat, i publicat al 1605, sabem que En Bernat de Vilamarí va ser un «gran benefactor» del monestir[33]. I, per això, en morir, hi va fer traslladar el seu sepulcre, «que és d'alabastre, ricament ornat, on hi és sebolit amb la seva dona, i als peus de la sepultura la seva filla la Princesa de Salerno»[34]. I idèntica afirmació farà al segle XIX l'Antoni de Bofarull: «És enterrat a Montserat amb la seva dona Na Isabel de Cardona i la seva filla la Princesa de Salerno»[35]. No cal que recordi que aquesta més que citada Princesa de Salerno és precisament la Isabel que En Yeguas, seguint la història oficial adulterada, enterra a Madrid.

Conformement, la relació d'Isabel de Cardona amb aquesta muntanya sagrada i monestir, seguint les traces i la devoció multisecular de la pròpia família, havia d'haver estat intensa i més coneguda a nivell popular del que avui coneixem. Ho dic, perquè En Víctor Balaguer recull una llegenda montserratina on Isabel de Cardona caça un falcó a les muntanyes del santuari i el fa arribar, per mitjà d'un patge, al seu marit[36]. Llavors, puix que Isabel de Cardona era la germana de l'almirall Ramon de Cardona, i aquest, segons el meu criteri[37] i el d'en Pep Mayolas[38], seria el pare de Teresa de Cardona, dita Caterina de nom de pila (i futura abadessa de Pedralbes), tornem a trobar un vincle estretíssim entre els Cardona, i Montserrat, majorment perquè Caterina de Cardona va viure a Nàpols amb la seva cosina Isabel de Vilamarí[39], filla d'Isabel de Cardona i d'En Bernat de Vilamarí. Però és que, a més a més, també segons el parer d'En Mayolas[40] i el meu[41], aquest Ramon de Cardona seria en realitat el Gran Capità català, que la censura d'estat va convertir en Gonzalo Fernández de Còrdova. I això explicaria ara d'una manera reveladora per què aquest «Gonzalo Fernández de Còrdova, el Gran Capitán, tingué un record per a la Mare de Déu Catalana [de Montserrat]: una roba de brocat carmesí i la quantitat de cinquanta ducats»[42]. Doncs bé: també En Ramon de Cardona, virrei de Nàpols, el pare de Teresa de Cardona, «donà una Corona amb Diadema per a Nostra Senyora i una altra per al Nen, totes dues d'or. Dues Gerres d'argent ben treballades, de pes de 40 unces, i un Tern amb Capa amb un ric Frontal»[43]. En aquest sentit, ens encaixa ara a la perfecció que, tal com relata En Serra i Postius, «en morir el Gran Capità En Ramon de Cardona» al 1522, ho va fer «sadollat de felicitat» perquè fou «assistit de la Mare de Déu de Montserrat»[44].

En addició, també tenim que un germà de Teresa de Cardona va ser el bisbe de Barcelona i cardenal Enric de Cardona, que, al 1522, va acompanyar el papa Adrià d'Utrecht a Roma[45], ciutat on, al 1529, va morir i on va ser enterrat a l'església de Santa Maria de Montserrat[46].

Aprofundint en la devoció montserratina de la família Cardona al segle XVI, i, concretament, en parlar de l'Antoni Manrique de Lara, duc de Nàjera i virrei de Navarra, el Pare Albareda ens confirma que «la muller d'aquest personatge era dona Joana de Cardona. Les ofrenes, les visites, les relacions d'aquesta noble família catalana amb el nostre monestir són tot un capítol de la història de Montserrat. Ferran de Cardona invocava Madona de Montserrat en trobar-se en perill a les muntanyes de Savoia. L'almirall Joan de Cardona servà tota la vida un record enyorívol dels anys de la seva infància passats a Montserrat en qualitat de patge de la Verge, com tants altres membres de la seva família. Essent virrei de Navarra escrivia a dom Pere de Burgos, l'abat que regia els destins de Montserrat en arribar-hi sant Ignasi: «Digueu als meus petits germans, els escolans, que no m'oblidin, que m'encomanin a Madona. Joana de Cardona comunicà la devoció a Montserrat a la família Manrique de Lara, si és que ja no la professaven abans. Al maig del 1535, Ana Manrique, germana del duc de Nàjera, vingué a visitar Montserrat acompanyada d'altres membres de la família ducal. Per cert, que en un lloc perillós de la muntanya els animals que conduïen la llitera de la senyora caigueren rostos avall. La noble dona atribuï a la protecció de la Verge el no haver pres mal i deixà un ex-vot commemoratiu»[47].

Així mateix, al 1545, «Sibil·la de Cardona deixà per a la manutenció de dos Ciris de cera blanca, que cremessin quan se celebressin Misses a l'Altar de Nostra Senyora, la Terra i Heretat que en diuen el Mas de Verdaguer»[48].

Seran també aquests Cardona els qui pagarien la construcció del tron de la Mare de Déu. O com ho narra En Martí: «El tron de Maria que era més elevat, i s'honorava a sostenir la més alta Princesa del món, costava 8.621 rals de vuit. Era un present de la noble casa Cardona i Medinaceli, que feia l'honor a aquella família distingida, no menys que els quatre àngels d'argent amb llurs brandons i la renda amb què facilitaren que hi cremessin de continu quatre ciris de mitja lliura, com es féu fins a l'època de la destrucció» francesa[49], al 30 juliol del 1812[50]. Escriu En Serra i Postius que aquest «tron de fi i brunyit argent, en què aquella portentosa imatge de la Mare de Déu de Montserrat és ostentada gloriosament, sembla que només el podia fabricar la Règia Liberalitat d'un cor Cardona»[51]. I, segons ens n'informen En Fèlix Sardà[52] i En Baltasar Saldoni[53], a les darreries del segle XVI, l'Antoni de Cardona, conseller d'estat i preceptor de Felip II, virrei de Navarra, i antic escolà del monestir, també en va ser abat, al 1595[54], per bé que els seu nom aparegui ja als abaciologis com a «Antonio de Córdoba»[55] i que com a «Antonio de Córdoba» el citin la majoria d'erudits i historiadors moderns. Ha de ser En Joan ?possiblement Joan Antoni? de Cardona i Requesens, també antic escolà del Monestir, que, «en morir com a virrei de Navarra, disposà en el seu testament de ser enterrat a Montserrat, tot llogant-hi 3.000 ducats per a la celebració d'una missa quotidiana perpètua i unes cases amb hort, per valor d'uns

altres 3.000 ducats, situades al carrer de la Portaferriça de Barcelona, i confrontants amb la capella i antiga casa-procura de Montserrat»[56]. La seva vídua «trameté a aquest Monestir el Sagrat Cos de Sant Telèsfor Màrtir»[57].

Per tant, ara ja no ens pot quedar el més mínim dubte de la relació devocional multisecular de la nissaga dels Cardona amb Montserrat. Des del segle XII fins almenys al segle XVII, la veiem i la podem resseguir ininterrompudament amb exemples nous i renovats. I, sobretot, podem detectar aquest vincle profund en l'abadessa de Pedralbes, Teresa de Cardona, i en el seu entorn familiar més immediat, com és ara el seu pare Ramon de Cardona, la seva cosina Isabel de Vilamarí, el seu nebot Joan de Cardona, i, entre d'altres, també les seves tietes, Isabel de Cardona i Joana Enríquez, mare del rei Ferran II. Per això, l'anònim autor del Compendio Historial de Nuestra Señora de Monserrate subratlla ostensiblement que «la devoció gran, especial, primera, i sense segona, de l'Excel·lentíssima Casa de Cardona (avui Medina Celi) a aquest Santuari, s'ha manifestat sempre tan ferma i constant, tan alta i superior, que no se li ha notat mai ni la més mínima decadència ni alteració»[58].

Si he resseguit fins aquí amb tanta minuciositat la relació de la família Cardona amb Montserrat i la Moreneta és perquè al Catàleg de les Subhastas Segre del 18 de desembre del 2019, a la pàgina 27 i amb el número de peça 618, s'hi oferia un quadre policromat en relleu amb marc daurat de la Mare de Déu de Montserrat, datat al segle XVIII, i pel qual es demanaven 5.000€ de sortida.

El quadre en si mateix no tindria res d'especial si no fos que es tracta de «La Mare de Déu de Montserrat amb l'Escolania, Santa Teresa de Jesús i Sant Joan de la Creu»[59].

La Mare de Déu de Montserrat amb l'Escolania, Sant Joan de la Creu i Santa Teresa de Jesús. Quadre en relleu. Segle XVIII (catalogos.subhastassegre.es)

Exacte: no ho heu llegit malament. El quadre en qüestió, com podeu comprovar vosaltres mateixos, la referència del qual en el sobredit Catàleg m'ha facilitat l'amiga M.A., que vol restar en l'anonimat, representa plegats la Mare de Déu de Montserrat, sant Joan de la Creu i santa Teresa de Jesús. Hi ha, a més a més, quatre escolans, en representació de l'Escolania, la muntanya, amb els inconfusibles turons serrats i el monestir. Sense obviar que la Moreneta porta, com és d'habitual, el Nen Jesús assegut a la falda. I tant ella com ell són d'un inconfusible color morè, que no ha pogut provocar cap fum de cap ciri.

La presència de Teresa de Jesús en aquest quadre és tan sorprenent i reveladora que el Catàleg de la casa subhastadora del quadre ni tan sols li atorga la més mínima atenció. Exposa que es tracta de Santa Teresa i res més. Ara bé, que sapiguem ?i sobre aquest particular se'n sap moltíssim? Santa Teresa no va trepitjar mai Catalunya, ni tan sols de passada. A més a més, el quadre no la representa dreta, com si es tractes d'una viatgera que, per un atzar de la vida, podia haver passat pel monestir i, en un impuls incontrolat de curiositat, i cridada per la seva fama universal, l'hauria pogut anar a visitar. No. El que impacta encara més del quadre és que Teresa és representada agenollada, amb les mans juntes, en una humil actitud devocional, com si la seva veneració no fos improvisada, sinó viscuda i sostinguda al llarg d'anys, per no dir al llarg de tota la vida.

La Moreneta i Santa Teresa (fragment)

Llavors, com que tant En Mayolas com jo, com d'altres investigadors de l'Institut Nova Història defensem que Santa Teresa era en realitat Teresa de Cardona, i acabem de veure com ella i la seva família van mantenir al llarg dels segles uns vincles estretíssims, tan històrics com espirituals, amb Montserrat, deixeu-me que us formuli una pregunta: a quina Teresa representa el quadre? A la d'Àvila, que mai no va posar els peus a Catalunya i, que sapiguem a hores d'ara, no va tenir cap vincle amb Montserrat, ni amb la Moreneta, ni amb la seva comunitat religiosa, als quals ni tan sols esmenta d'esquitllada en els seus infinits escrits? O representa Teresa de Cardona? Jo crec que només pot representar l'abadessa de Pedralbes Teresa de Cardona, dita també, de nom civil, Caterina de Cardona[60] i coneguda encara en diversos textos antics com «Santa Caterina de Cardona»[61].

Jordi Bilbeny
Solivella, 8-21 de juny del 2021

Notes bibliogràfiques:

[1] CRISTINA SANJUST I LATORRE, L'obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI. Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya; Col·lecció Cum Laude-3, Institut Privat

[2] Ídem, p. 76-82.

[3] Ídem, p. 82.

[4] Ídem.

[5] Ídem.

[6] Ídem, nota 398.

[7] Ídem, p. 82.

[8] Ídem, p. 83.

[9] Ídem.

[10] SOR EULÀLIA ANZIZU, *Fulles Historiques del Real Monestir de Santa María de Pedralbes*; Estampa de F. Xavier Altés, Barcelona-Sarrià, 1897, p. 139.

[11] Cf. MAURICI SERRAHIMA, *Memòries de la guerra i de l'exili. 1936-1940*; Edicions 62 s/a., Barcelona, 1978, vol. I, «1936-1937», p. 274.

[12] Cf. PERE BOHIGAS, *Les miniatures dels cantorals de Pedralbes*; Separata del vol. I de la «Miscelánea en homenaje a Mns. Higinio Anglés», Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona, 1958-61, p. 4, 6, 7 i 8.

[13] Ídem, p. 10-11.

[14] Ídem, p. 8.

[15] CAYETANO CORNET Y MAS, Tres días en Montserrat. Guía Histórico-Descriptiva; Tipografía La Académica, 4a edició, Barcelona, 1893, p. 91, nota 1.

[16] JUAN MARTÍ Y CANTÓ, Historia de la Imágen y Santuario de Ntra. Sra. de Monserrat; Imprenta de Magriñá y Subirana, Barcelona, 1863, p. 96.

[17] MIGUEL MUNTADAS, Montserrat. Su Pasado, Su Presente y Su Porvenir; Imprenta de Roca, Manresa, 1871, p. 221.

[18] Compendio Histoiral, o Relacion Breve, y Veridica del Portentoso Santuario, y Camara Angelical de Nuestra Señora de Monserrate; Juan Jolis, Impressor; Barcelona, 1758, p. 137.

[19] Cf. F. DE P. CRUSELLAS, Nueva Historia del Santuario y Monasterio de Nuestra Señora de Montserrat; Tipografía Católica, Barcelona, 1896,

[20] M. MUNTADAS, ob. cit., p. 138.

[21] BENET RIBAS i CALAF, Història de Montserrat (888-1258); edició, introducció i notes de Francesc Xavier Altés i Aguiló, Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 236.

[22] FRANCESC XAVIER ALTÉS i AGUILÓ, «Introducció», Història de Montserrat (888-1258), de Benet Ribas i Calaf; ob. cit., p. 59.

[23] M. MUNTADAS, ob. cit., p. 159.

[24] Ídem, p. 160.

[25] Ídem, p. 161.

[26] ERENEST ZARAGOZA i PASCUAL, Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835); Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2004, p. 64.

[27] Cf. C. CORNET Y MAS, ob. cit., p. 81, nota 1.

[28] Cf. JOAN YEGUAS i GASSÓ, La glòria del marbre a Montserrat. Els sepulcres renaixentistes de Joan d'Aragó, Bernat de Vilamarí i Benet de Tocco; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012, p. 77.

[29] ídem, p. 8 i 63.

[30] ANSELM M. ALBAREDA, Història de Montserrat; 6a edició, revisada i ampliada per Josep Massot i Muntaner; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005, p. 272.

[31] J. YEGUAS i GASSÓ, ob. cit., p. 67.

[32] NARCISO FELIU DE LA PEÑA Y FARELL, Anales de Cataluña Y Epilogo Breve de los Progressos, y famosos hechos de la Nacion Catalana, de sus Santos, Reliquias, Conventos, y singulares Grandezas; y de los mas señalados, y Eminentes Varones, que en Santidad, Armas, y Letras han florecido desde la primera Poblacion de España; Juan Pablo Martí; Barcelona, 1709, Tom Tercer, p. 147.

[33] Libro de la Historia y Milagros, Hechos a invocacion de nuestra Señora de Montserrate; Sebastià de Cormellas, Barcelona, M.DCV, p. 34.

[34] Ídem.

[35] ANTONIO DE BOFARULL Y BROCÁ, *Historia Crítica (Civil y Eclesiástica) de Cataluña*; Juan Aleu y Fugarull, Editor; Barcelona, MDCCCLXXVII, Tom VI, p. 513.

[36] Cf. VÍCTOR BALAGUER, *El Monasterio de Piedra. Las leyendas del Montserrat. Las cuevas de Montserrat*; Imperenta y Fundación de Manuel Tello, Obras de Víctor Balaguer, tom VIII, Madrid, 1885, p. 224-225.

[37] Vg. JORDI BILBENY, «El "mal de cor" de Santa Teresa i la greu malaltia de Caterina de Cardona (2)», web de l'Institut Nova Història, 27 de maig del 2021; <https://www.inh.cat/articles/El-mal-de-cor-de-Santa-Teresa-i-la-greu-malaltia-de-Caterina-de-Cardona-2->

[38] Cf. PEP MAYOLAS, «"El Gran Capitán", un Cardona», *Censura i postveritat al segle XVI català. Seqüències de prova i error a l'obrador de la història*; Col·lecció Descoberta-65, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2017, p. 62.

[39] Cf. JOAN YEGUAS i GASSÓ, *El mausoleu de Bellpuig. Història i art del Renaixement entre Nàpols i Catalunya*; Saladrigues, SL; Bellpuig, 209, p. 46.

[40] P. MAYOLAS, ob. cit., p. 62.

[41] J. BILBENY, ob. cit.

[42] DOM GARCÍA M. COLOMBÁS, *Un reformador benedictino en tiempo de los Reyes Católicos. García Jiménez de Cisneros, Abad de Montserrat*; Scripta et Documenta-5, Abadía de Montserrat, 1955, p. 331.

[43] *Compendio Historial, o Relacion Breve, y Veridica del Portentoso Santuario, y Camara Angelical de Nuestra Señora de Monserrate*; ob. cit., p. 137-138.

[44] PEDRO SERRA Y POSTIUS, *Epitome Historico del Portentoso Santuario y Real Monasterio de Nuestra Señora de Monserrate, ilustrado con los Sucessos Historicos mas memorables de los Principes sus Devotos, y Bienhechores*; Pablo Campins, Impressor; Barcelona, 1747, p. 419.

[45] Cf. JORGE RUBIÓ Y BALAGUER, Els Cardona i les Lletres; Imprenta Hispano-Americana, S.A.; Barcelona, 1957, p. 34-35.

[46] Cf. [PERE LABÈRNIA], Diccionari de la Llengua Catalana, ab la correspondència castellana; nova edició, enciclopèdia il·lustrada; Salvat y Comp^a., S. en C., editors; Barcelona, s/d, Volum Primer, p. 336.

[47] DOM ANSELM M. ALBAREDA, Sant Ignasi a Montserrat; Monestir de Montserrat, M·CM·XXXV, p. 36.

[48] P. SERRA Y POSTIUS, ob. cit., p. 419-420.

[49] J. MARTÍ Y CANTÓ, ob. cit. p. 42.

[50] F. D. P. CRUSELLAS, ob. cit., p. 167

[51] P. SERRA Y POSTIUS, ob. cit., p. 422.

[52] FÉLIX SARDÁ Y SALVANY, Montserrat. Noticias históricas de este célebre santuario; Tipografía Católica, Barcelona, 1881, p. 77.

[53] Cf. BALTASAR SALDONI, Reseña Histórica de la Escolanía ó Colegio de Música de la Virgen de Montserrat, en Cataluña, desde 1456 hasta hoy día; Imprenta de Repullés, Madrid, 1836, p. 69.

[54] Cf. A. M. ALBAREDA, «Priors Conventuals i Abats de Montserrat», Història de Montserrat; ob. cit., p. 319.

[55] Ídem.

[56] FRANCESC XAVIER ALTÉS i AGUILÓ, L'Església Nova de Montserrat (1560-1592-1992); Publicacions de l'Abadia

[57] Cf. Compendio Historial, o Relacion Breve, y Veridica del Portentoso Santuario, y Camara Angelical de Nuestra Señora de Monserrate; ob. cit., p. 138.

[58] Compendio Historial, o Relacion Breve, y Veridica del Portentoso Santuario, y Camara Angelical de Nuestra Señora de Monserrate; ob. cit., p. 137.

[59] «"Virgen de Montserrat con la Escolanía, Santa Teresa de Jesús y San Juan de la Cruz" en madera tallada en relieve, policromada y dorada. España S. XVIII», Artes Decorativas. Miércoles 18 de Diciembre a las 18:00 horas; Segre Subastas; <https://catalogos.subastassegre.es/subasta-artes-decorativas-diciembre-2019/62947528/29>, peça 618, p. 27.

[60] Vg. FELIP RODRÍGUEZ, «Gonzalo Fernández de Córdoba, el Gran Capitán. Indicis bibliogràfics d'un Cardona», conferència pronunciada el 3 de gener del 2013, Plural-21, 3r Cicle de Conferències sobre la Manipulació de la Història; <https://www.inh.cat/arxiu/vid/3r-Cicle-de-Falsificacio-de-la-Historia/Felip-Rodriguez--Gonzalo-Fernandez-de-Cordoba,-el-Gran-Capitan-indicis-bibliografics-d-un-Cardon>

[61] Vg. JORDI BILBENY, «El "mal de cor" de Santa Teresa i la greu malaltia de Caterina de Cardona (i 3)», web de l'Institut Nova Història, 29 de maig del 2021; <https://www.inh.cat/articles/El-mal-de-cor-de-Santa-Teresa-i-la-greu-malaltia-de-Caterina-de-Cardona-i-3->